

SON DÖNEM OSMANLI TEFSİR TARİHİNDEN **BAZI PORTRELER II**

Dr. Mustafa ÖZEL*

(Some Figures of Quranic Commentary in The Late Ottoman Period)

In the XIX. century, in Ottoman State, by the effect of west, many developments and reforms were occurred in different fields. In education, new schools were opened, lecturers and scholars were appointed for every science. This was very important development in teaching Islamic sciences. Before, in a madrasa, a scholar was teaching every subject.

In this paper, it was tried to introduce the scholars which taught tafsir.

Anahtar Terimler

Osmanlı, Tefsir, Tarih

Bu çalışma, Osmanlı alimlerinin tefsir tarihine buldukları katkıları belirlemeye gayret ettiğimiz ilk araştırmanın¹ mütemmimi mahiyetindedir. Söz konusu makalede, ıslâh-ı medâris programıyla birlikte, düzenli ve sistemli olarak, tespit edebildiğimiz kadar, tefsir okutan hocaların biyografilerini ele almıştık. Bu yazıda ise, Osmanlı tarihinde önemli bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilen 1839'daki Tanzimat Fermanı ile

* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı.

Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler (I), D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde (XV Kış-İlkbahar 2002, 61-96) yayımlanmıştır.

1928'deki harf inkılâbı arasındaki devirde tefsir alanında ürün veren alimlerin terceme-i hallerini göz önüne sermeye çalıştık.

Bu araştırmanın yapılmasındaki en büyük saik, çeşitli çevrelerde zaman zaman nükseden tarihte ortaya konan çalışmaları küçümseme, yok sayma gayretkeşliğidir. Yüzyıllarca ayakta kalabilmeyi başarmış bir milletin, bir topluluğun kendini besleyen ilmi ve kültürel eserlerinin değer ve önemi yadsınamaz. Bunların nicelik ve niteliği, ayrı ve derin bir araştırmanın konusudur. Burada bizi ilgilendiren, bunların mevcudiyetinden bugünkü neslin haberdar olup olmadığıdır. İşte koca bir İslâm kültürünün ana ve birinci damarı olan Kur'ân-ı Kerim'in yorumlanması, açıklanması ve izah edilmesine hizmet edenlerin tanınması, hem dinî, hem tarihî, hem de ilmî bir görevdir.²

² Bu konuda daha önce yapılmış olan bazı çalışmalar, şunlardır: Demir, Ziya, **İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987; Turgut, Ali, *Osmanlılarda Tefsir Çalışmalarına Genel Bakış*, **Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi**, Ocak-Şubat-Mart/18 Mart 1989, Ankara 1989; Demir, Ziya, **Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları -Kuruluşun X/XVI. Asrın Sonuna Kadar-**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994; Abay, Muhammed, *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası*, **Dîvân İlmi Araştırmalar**, Yıl: 4, Sa. 6, İstanbul 1999; XVII. yüzyıl mutasavvıf müfessirleri için bkz. Yılmaz, Necdet, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, İstanbul 2001, s. 468-469; Mertoğlu, Suvat, **Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı, (Sırât-ı Müstakîm/Sebilürreşâd Dergisi Örneği: 1908/1914)**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001; Kaya, Murat, **Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001. Yapılan çalışmaların tarihlerine dikkat edilirse, bu konuya çok geç eğilindiği ortaya çıkmaktadır. Burada, Osmanlı'daki tefsir çalışmalarına dikkat çeken Düccane Cündioğlu'nun, *Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası'*, (**İslâmiyât**, C. II, Sa. 4, Ekim-Aralık, Ankara 1999) başlıklı yazısını da hatırlamakta fayda var.

Çalışmamızda, müelliflerin sadece tefsirle ilgili eserlerine yer verdik.³ Kütüphanelerde yaptığımız araştırmalar ve kaynak taramalarımız neticesinde, kitapların basılı olup olmadıklarına işaret ettik. Yazma olan eserlerin buldukları kütüphaneler biliniyorsa; bunlara işaret ettik. Herhangi bir alim hakkında akademik ve bilimsel bir çalışma yapılmışsa, mümkün olduğunca bunlara değinmeye çalıştık. Müfessirlerin tasnifinde, vefatlarını göz önüne alarak, kronolojik sıraya itibar ettik. Aynı yılda vefat edenleri de alfabetik olarak sıraladık. Vefatı bilinmeyenleri ise, son tarafta, doğum tarihlerine göre verdik

Ferruh İsmail Efendi (ö.1256/1840)

Kırım'da doğdu. İstanbul'a gelerek öğrenim gördü. Hocalık rütbesini aldı.⁴ Tersane ambarı emîni oldu. 1211/1796'da Londra sefiri oldu. Uzun yıllar bu görevde bulundu. 1824'te defterdar-ı şıkkı salisliğe getirildi. Bazı

³ Önceki makalede yer verdiğimiz bilginlerin tefsirle ilgili eserlerini, bu çalışmanın sonunda yapacağımız değerlendirmenin daha sağlıklı olabilmesi için, hatırlatmakta fayda görüyoruz: Debreli Vildân Fâik (ö.1924), 1- Ayet Tefsiri, Sül. Küt. Yazma Bağışlar, dn. 65; 2- Tavdihu'l-Mübhemât fi mâ Verede fi'l-Kur'âni mine'l-Ayât, Ha. Sel. Ağa Küt. Hüdâi Efendi Böl., dn. 125; 3- Tebyinü'l-Edevâti fi mâ Verede fi'l-Kur'âni mine'l-Kelimât, aynı yerde, dn. 123; 4- Tefsîru Sûre-i Kaf, aynı yerde, dn. 129; 5- el-Mültekat fi Usûli't-Tefsîr, aynı yerde, dn. 126, (Bu eser için bkz. Özel, Mustafa, *Debreli Vildân Fâik ve el-Mültekat fi Usûli't-Tefsîr, İslâmiyât*, II, 4, Ekim-Aralık, Ankara 1999, s. 223-226); Kastamonulu Balıkcâde Ahmed Mahir Efendi (ö.1922), 1- Mucizât-ı Kur'âniyye, İstanbul 1328; 2- el-Fâtiha fi Tefsîri'l-Fâtiha, İstanbul 1331; 3- Tefsîr-i Şerîf (1-19. cüzler), bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İctima Senesi: 2, XIV, 212; Şeyhulislâm Musa Kazım (ö.1920), 1- Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsiri, İstanbul 1918; 2- Safvetü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân, İstanbul 1919, (Basılmamış ciltler, kitapçı İbrahim Subaşı'nda); Şerefüddin Yaltkaya (ö.1947), 1- Târih-i Kur'ân-ı Kerîm; 2- İhlâs ve Muavvizeteyn Tefsiri; İzmirli İsmail Hakkı (ö.1946), 1- Meâni-i Kur'ân, İstanbul 1927, (Bu eser hakkında bkz. Çetin, Mustafa, *İzmirli İsmail Hakkı'nın "Meânî-i Kur'ân" Adlı Eseri, İzmirli İsmail Hakkı – Sempozyum- Yay. Haz. Şeker, Mehmet, Baloğlu, Bülent, Ankara 1996, s. 35-45*); 2- Târih-i Kur'ân, İstanbul 1927, (Bu eserle ilgili olarak bkz. Dumlu, Ömer, *İzmirli'nin "Târih-i Kur'ân"ı Üzerine Bir Değerlendirme*, ag. sem. s. 47-63); Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi (ö.1926), 1- Tefsîr Tarîhi, İstanbul 1340; 2- Tefsîr-i Şerîf, Dâru'l-Fünûn Mat. 1924; 3- Tefsîr-i Sûre-i Hucurât, Dâru'l-Fünûn Neşriyatından 1925; Manisalızcâde Mustafa Şevket Efendi (ö.1954), 1- Fâtiha ve Bazı Sûrelerin Tercümeleri; 2- Kâdi Beydâvî ve Ebussuûd Arasında Bir Mukayese

⁴ **Tezkirelere Göre İsimler Sözlüğü**, (Heyet), Ankara 1988, s. 141.

sebeplerden dolayı sürüldüyse de, yazmakta olduğu tefsiri tamamlaması için Kadıköy’de oturmasına izin verildi. Büyükdere Mescidi’ni yeniden yaptırdı.⁵

1256/1840’da İstanbul’da vefat etti. Ortaköy arkalarındaki Yahya Efendi dergahına bitişik mezarlığa defnedildi.⁶

Eseri: Tefsîru'l-Mevâkib Tercemetü'l-Mevâhib, İstanbul 1320-1321; 1323-1324.

Muhammed Saîd (ö. 1257/1841)

Kayserilidir. Nakşibendi tarikatına mensuptur. Daha sonra, Hacı Bektaş-ı Veli dergahı şeyhliğine tayin oldu.

1257/1841’de vefat etti.⁷

Eserleri: 1- Tefsîru Sûreti Ve'l-Âdiyât, 2- Tefsîru Sûreti Ve'd-Duhâ.

Abdüsselâm Efendi (ö. 1259/1843)

Mardinlidir, tahsilini Mardin, Diyarbakır, Halep, Şam ve İstanbul’da yaptı. Öğrenimini tamamladıktan sonra, memleketine müftü oldu.

1259/1843’de vefat etti. Tekke Mahallesinde İbrahim Bey Bahçesine defnedildi.⁸

⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Dersaact, 1308, IV,14.

⁶ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (OM.), (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), İstanbul ts., I, 318; Abay, Muhammed, *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası* (Bibliyografya.), *Dîvân İlmî Araştırmalar*, Yıl: 4, Sa. 6, İstanbul 1999, s. 258; Kaya, Murat, *Tanzimât’tan II. Meşrûtiyet’e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur’ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 71-72.

⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin* (HA.), İstanbul 1951, II, 367; OM., I, 191; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi* (BTT.) İstanbul 1973, II, 740-741; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu’cemü'l-Müellifin*, (Müellifin.), Dimaşk 1377/1057, X, 232; Nüveyhid, Adil, *Mu’cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hattâ'l-Asri'l-Hâdir* (Müfessirîn.), (II. Baskı), 1406/1986 Lübnan, II, 563; Bibliyografya., s. 284.

⁸ HA., I, 574; OM., I, 275; BTT., II, 471; Müellifin, V, 229; Müfessirîn, I, 283; Bibliyografya, s. 292.

Eserleri: 1- Şerhu'l-Fâtihati's-Şerife; 2- Risâle fi'r-Raddi 'ale't-Tâ'inîn fi İ'câzi'l-Kur'ân.

Molla Halil Siirdî (ö. 1259/1843)

1164/1750'de, Külplik'te, Hizan/Bitlis, doğdu.⁹ İlk tahsilinin başlangıcında, babasının delâletiyle, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın duasına mazhar oldu. Bölgesindeki alimlerden öğrenimini tamamladıktan sonra, Siirt'te ilmin yayılmasına hizmet etti. Eserler yazdı.

1259/1843'de vefat etti. Kabri Siirt'te olup şehrin doğusundaki yüksek bir tepe üzerindedir.¹⁰

Eserleri: 1- Tebsiratü'l-Kulûb fi Kelâmi Allâmi'l-Guyûb (Ömer Pakiş tarafından, bu eser üzerine *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu* adlı bir yüksek çalışması, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 1996, yapılmıştır), 2- Tefsîru'l-Kur'ân (Kehf Sûresine kadar).

İmamzâde Esad Efendi (ö. 1267/1851)

Zeyrek Camii imamlarından Abdullah Efendi'nin oğludur. Babasına nisbeten, imamzâde denmiştir. Müderrislik ve ders-i âmlık yaptı. Çeşitli şehirlerin kadılıklarında bulundu. 1265/1849'da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliğine atandı.¹¹

7 Mart 1851'de, İstanbul'da vefat etti. Süleymaniye Camii haziresinde medfundur.¹²

⁹ Pakiş, Ömer, **Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 6.

¹⁰ Pakiş, age., s. 11. Ayrıca bkz. HA., I, 357; OM., I, 409; BTT., II, 741; Müellifin., IV, 117; Müfessirîn, I, 175; Bibliyografya., s. 286.

¹¹ Mahmud Cevat İbnüş Şeyh Nafi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı -XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-** (Haz. Taceddin Kayaoğlu), Ankara 2001, s. 37.

¹² OM., I, 363; Ebülûla Mardin, **Huzur Dersleri** (HD.), İstanbul 1966, II-III, 155-156; Ergin, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977, II, 386-406; Müellifin, IX, 49; Cici, Recep, *İmamzâde Esad Efendi*, DİA., İstanbul 2000, XXII, 211-212.

Eseri: Bakara/2, 212. ayetin tefsiri, (İstanbul Üniversitesi Küt., İbnülemin Bölümü, dn., 2649, vr. 30-33).

Burdurî Halil Efendi (ö. 1269/1852)

Burdur, Gölhisar, Kızıllar köyündendir. Tahsilini tamamladıktan sonra, Burdur'da eğitim ve öğretimde bulundu. Eserler kaleme aldı.

1269/1852'de vefat etti. Demiroğlu kabristanına defnedildi.¹³

Eserleri: 1- Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beydâvî, 2- Hâşiyetü'n-Nüveyrî (Kırâatla ilgili).

Adalı Muhammed Efendi (ö. 1278/1861)

Ankaralıdır. Adapazarı'na yerleştiğinden dolayı, Adalı diye meşhur olmuştur. Adapazarı müftülüğünde, Kudüs kadılığında ve hayatının sonlarına doğru Safranbolu kadı vekilliğinde bulundu.¹⁴ 1252-1836/1257-1841 yılları arasında Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katıldı.¹⁵

1278/1861'de, Safranbolu'da vefat etti.¹⁶

Eseri: Tefsîru Süreti'l-Vâkıa, İstanbul 1288, 1310.

Şeyh Seyyid Hâce Muhammed Nuru'l-Mahlevî (ö. 1289/1872)

1220/1805'de doğdu. Arap hoca diye meşhurdur. Babası, Seyyid İbrahim el-Kudsî el-Bedvî'dir. İlk önce Şeyh Hüseyin el-Kuveynî ve Derviş Matta' gibi zatların derslerine devam etti. Sonra Yanya'ya gitti. Burada, Şeyh Yusuf-ı Nakşibendî'yle mülaki oldu. 1244/1828'de şeyhinin emriyle Hicaz'a gitti. Şeyh Abdurrasûl'den hadis okudu. İbrahim eş-Şemâretî'den icâzet aldıktan sonra Mısır'a, 1245/1829'da hocasının emriyle Siroz'a gitti. Kasîde-i Emâliyye okuttu. Üsküp'e geri döndü.

1289/1872'de vefat etti.

¹³ HA., I, 356; OM., I, 346; BTT., II, 742; Müellifn, IV, 122; Bibliyografya, s. 266.

¹⁴ OM., I, 243, HD., II-III, 191.

¹⁵ HD., II-III, 191.

¹⁶ OM., I, 243; HD., II-III, 291-292; Bibliyografya, s. 260.

Bir çok halifesi arasında, en önemlisi Harîrîzâde Seyyid Muhammed Kemaleddin Efendi'dir. Kırk bir eseri zikredilmiştir.¹⁷

Eseri: Tefsîru'l-Fâtiha, (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları Bölümü, dn. 1548/4, va.72a-75b).

Hamid Efendi (ö. 1291/1874)

Karlıdır. 1291/1874'te memleketinde vefat etti.¹⁸

Eseri: Tefsîru Sûreti Abese.

Kayserili Osman Recâî Efendi (ö. 1293/1876)

1226/1811'de, Eskişehir'de doğdu. Babası, ulemadan Ali Efendi'dir. Müderris Akköylü Muhammed Efendi ile Kayseri'de Hoca Kasım Efendi'den tefsir ve hadis okudu. Kayseri eşrâfından Halil Beyzâde Salih Bey'in kızıyla evlendi. Daha sonra İstanbul'a gelerek müderris oldu. Ayasofya Camii'nde öğretimde bulundu. 1265-1841/1284-1867 yılları arasında Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katıldı. Necati ismiyle Arapça-Türkçe sûre-i Amme tefsirini tamamlayınca, rütbesi Dâru'l-Hadis Süleymaniye'ye yükseltildi.

3 Rebûlâhir 1293/1876'da vefat etti. Üsküdar'da Ak Ağalar mezarlığına defnedildi.¹⁹

Eseri: Tefsîr-i Necâtî, İstanbul 1288, Mühendishâne-i Berri Hümâyün Mat.

Seyyid Şeyh Süleyman Hoca (ö. 1294/1877)

Belh'te doğdu. Bedaşan'da okudu. Belh'deki zulüm sebebiyle, müridleriyle birlikte, Maverâünnehr, Meşhed, Bağdat yoluyla Konya'ya geldi. Burada dört yıl kaldı. Sonra Bursa ve İstanbul'a (1238/1867) gitti.

¹⁷ Vassâf, Hüseyin, **Sefîne-i Evliyâ** (SE.), Sül. Küt. Yazma Bağışlar Böl. dn. 2306-2309, III, 77-79.

¹⁸ HA., I, 261; OM., I, 332; BTT., II, 752; Müellifin., III, 179; Müfessirîn., I, 133; Bibliyografya., s. 273.

¹⁹ **Sicill-i Osmânî** (SO.), III, 449-450; OM., I, 438; HD., II-III, 311; BTT., II, 752-753; Bibliyografya., s. 291, Kaya, age., s. 101.

Kendisine İstanbul'da oldukça ihtimam gösterildi. 1284/1867'de Şeyh Murad el-Buhârî Dergahı şeyhliğine tayin edildi.

Buradaki dokuz senelik hizmetinin ardından, 6 Şaban 1294/16 Ağustos 1877'de, Perşembe günü vefat etti. Adı geçen dergahın haziresine defnedildi.²⁰

Eseri: İ'câzü'l-Kur'ân.

Ahmed Muhtar Bey (ö. 1299/1882)

10 Ağustos 1807'de İstanbul'da doğdu. Babası eski sadrazamlardan Koca Yusuf Paşazâde Mahmud Bey'dir. Şehrî Ahmed Efendi'den icâzet aldı. Ayrıca Evliya Hoca ile Arap Hoca'dan da tefsir, hadis ve hikmet okudu. Hızır Ağazâde Saîd Bey'den Farsça dersleri aldı. 1278/1861'de İstanbul kadılığı, 1285/1868'de Anadolu kazaskerliği payelerini aldı. Aynı yıl Meclis-i Tedkîkât üyeliğine tayin edildi, ancak kısa bir süre sonra ayrıldı. 17 Eylül 1871'de sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın gayretiyle şeyhülislâm oldu. Adı geçen paşanın azlinden sonra, 5 Kasım 1872'de şeyhülislâmlıktan ayrıldı. 18 Nisan 1878'de kendisine ikinci defa şeyhülislâmlık görevi verildi. Sekiz ay sonra, 4 Aralık 1878'de bu vazifeyi bıraktı.

22 Aralık 1882'de vefat etti. Üsküdar'da İnâdiye Tekkesi haziresine defnedildi.²¹

Eseri: Tuhfetü'l-Muhtâr (Tefsîr-i Celâleyn hâşiyesi, Cemel'in hülâsasıdır.), Trablus 1317.

Muhammed Kemaleddin Harîrîzâde (ö. 1299/1882)

1267/1851'de İstanbul'da doğdu. İlk bilgileri öğrendikten sonra, babası Şeyh Abdurrahman Harîrî'den Rufâiyye ve Halvetiyye, daha sonra Şeyh Şuayb Şerefüddin Gülşenî'den Gülşenî, Şeyh Salih Lütfî b. Abdulkadir'den

²⁰ Vassâf, Hüseyin, **Sefîne-i Evliyâ**, (haz. Akkuş, Mehmet, Yılmaz, Ali), İstanbul 1999, II, 414-417.

²¹ HA., I, 150; SO., IV, 351; OM., I, 412; BTT., II, 753; Müellifin., II, 173; İpşirli, Mehmet, *Ahmed Muhtar Beyefendi (Molla Bey)*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (DİA.), İstanbul 1989, II, 105; Bibliyografya., s. 286.

Nasuhiyye-Şabaniyye terbiyesi aldı. Son olarak Muhammed Enis el-Hüseynî ed-Dımeşkî'nin sohbet halkasına katıldı.

Mısır'a kadar seyahat etti. Abdullatif-i Buhârî ve Şeyh Kasım Mağrîbî'den Buhârî ve bazı eserler okudu. 1281/1871'de Muhammed Nuru'l-Mahlavî ile karşılaştı. Kendisinden Şeyh-i Ekber'in Fusûs ve Risâle-i Vâhidiyye'sini, İbn Fârid'ın Kasîde-i Tâiyye'sini okudu. Onun ardından tarikata şeyh oldu. Daha sonra İstanbul'da Hırka-i Şerif Camii civarındaki evinde telif ile iştiğal etti. Bir aralık, eline önemli eserler geçirmek amacıyla, kitapçılık yaptı. Fatih Camii Şerifi hafız-ı kütüplüğüne/kütüphaneciliğine tayin edildi.

Otuz iki yaşında, 2 Zilkade 1299/15 Eylül 1882'de vefat etti. Eyüp'te Şeyh Hasip Efendi dergahına defnedildi. Kaynaklarda kırktan fazla telifâtı olduğu zikredilmektedir.²²

Eseri: el-Mevridü'l-Hâss bi'l-Havâs fi Tefsîri Sureti'l-İhlâs, İstanbul 1996, (Haz. Yakup Çiçek).

Midhat Paşa (ö. 1301/1884)

1822'de, İstanbul'da doğdu. Asıl adı, Ahmed Şefik'tir. 10 yaşında hafız oldu. Fatih camiinde öğrenim gördü. Arapça ve Farsça öğrendi. Meclis-i Vâlâ yazı işlerinde çalıştı. Önemli hizmetlerde bulundu. 1864'de Tuna valiliğine getirildi. 1868'de Şûrâ-yı Devlet başkanlığı yaptı. Bağdat, Edirne ve Selanik valiliklerinde bulundu. Adalet bakanlığı, Sadrazamlık yaptı. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasında ve Kanûni Esâsî'nin ilanında önemli rolü oldu. 1881'de, Sultan Abdülaziz'in öldürülmesinde parmağı olduğu gerekçesiyle idama mahkum edildi. Karar II. Abdülhamid tarafından müebbed hapse dönüştürüldü. Taif'e sürgüne gönderildi.

3 yıllık hapisten sonra, 1884'te boğularak öldürüldü.²³

²² OM., I, 144-146; SE., III, Süleymaniye Küt., Yazma Bağışlar, 78-82; Harîrîzâde, **İhlâs Sûresi Tefsîri**, (Haz. Yakup Çiçek), İstanbul 1996, s. 27-32; Çiçek, Yakup, *Harîrîzâde*, DİA., İstanbul 1997, XVI, 192-193.

²³ Bereketzâde İsmail Hakkı, **Yâdı Mâzî**, Derseâdet 1332, s. 202-210; İbnülemin, **Son Sadrazamlar**, I, 315-414; Gökbilgin, M. Tayyib, *Midhat Paşa*, **Millî Eğitim Bakanlığı**

Eseri: Besmele ve Fatiha Tefsiri (Hikmet Gazetesi, sa. 3, 25 Rabîu'l-Âhir 1328, s. 2-3).

Hacı Torun Efendi (ö. 1302/1885)

1799'da, Kayseri'de doğdu. Asıl adı, Muhammed Salih'tir. Yirmi yaşına kadar dokumacılıkla iştiğal etti. Hz. Peygamber'in rüyasında kendisine, 'oku!' demesi üzerine, tahsile başladı. Mürekkepçi Ali Efendi ile Yanıkoğlu Camii imamı Hacı Derviş Efendi'den okudu. Müderris Göncüzâde Kasım Efendi'den icâzet alarak öğrenimini tamamladı. Kayseri Cami-i Kebîr'inde, yaklaşık otuz sene ders-i âmlık yaptı. 1254/1838'de telif ettiği İşârâtü'l-Kur'ân adlı eserini Sultan Abdülmecid'e takdim edince, kendisine 250 kuruş maaş bağlandı. Hayatının son yıllarında sadece Beydâvî tefsiri ile Sahîh-i Buhârî okuttu.

22 Zilhicce 1302/2 Ekim 1885'te memleketinde vefat etti. Hunat Hatun Türbesi yanında medfundur.²⁴

Eseri: İşârâtü'l-Kur'ân, yazma (Sül. Küt. Hacı Mah. Ef. nr.11185; Kayseri Raşid Ef. nr. 21493).

Kilisli Abdullah Efendi (ö. 1303/1885)

1825'te, Kilis'te doğdu. Tahsilini tamamlayarak 1261/1845'te babası Abdurrahman Efendi'den icâzet aldı. Nakşibendi şeyhlerinden Mevlana Muhammed Can'ın halifesi Baytarzâde Hacı Abdullah Şah Sermesti Veli'den de sülukunu tamamladı. Mantık ilminde bazı yenilikler gerçekleştirdi. 1272/1855'te İstanbul'a gelerek Tasdikât haşiyesini Abdülmecid'e sundu.

1303/1885'te vefat etti. Babasının yanına defnedildi.²⁵

Eseri: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvî.

İslam Ansiklopedisi, (İA.), Eskişehir 1997, VIII, 270-283; Özcan Tahsin, *Midhat Paşa, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, II, 207-211.

²⁴ OM., I, 332-333; HA., II, 384; Müellifin, X, 84; Madazlı, Ahmet, *Hacı Torun Efendi*, DİA., İstanbul 1996, XIV, 498-499.

²⁵ HA., I, 442-443; OM., I, 279; BTT., II, 755; Müellifin, VI, 71-71; Müfessirîn, I, 314

İskenderânî, Muhammed b. Ahmed (ö. 1306/1889)

Tıp öğrenimi gördü. İskenderiye deniz kuvvetlerinde tabiblik yaptı. Daha sonra Dımaşk'a geçti. Burada ordu baştabipliğine tayin edildi. Osmanlı-Mısır ilişkilerinin bozulmasından sonra, Osmanlı askerlerine hizmet etti. Dımaşk'ta, Gurebâ Hastanesi'nde, Belediye Dairesi'nde uzun yıllar hükümet tabipliği yaptı.

1889'da, Dımaşk'ta vefat etti.²⁶

Eseri: Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye, Kahire 1297, I-III, (Eser hakkında iki yüksek lisans çalışması yapılmıştır: A.Kadir Kaptan, *Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'nin Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye Adlı Eserinin Tahlili*, Kayseri 1992, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Abdurrahman Ateş, *İskenderânî ve İlmî Tefsirdeki Yeri*, Konya 1994, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Çuhadarzâde Keşfi Mustafa Efendi (ö. 1308/1890)

Yozgatlı olup Halvetidir. İlk bilgilerini Yozgat alimlerinden Kara Mustafa Efendi'den öğrendi. Sonra Kayseri alimlerinden Hacı Torun, İstanbul ders-i âmlarından Kavalalı Yusuf, Manisa müftüsü Hacı Evliyâzâde Ali Efendi'lerden icâzet aldı. Bundan sonra çoğu İzmir'de olmak üzere, İzmir ve Tire'de kırk sene ilim neşriyle uğraştı. Bu süre zarfında beş yüze yakın talebeye icâzet verdi.

1308/1890'da, İzmir'de vefat etti. Vasiyetine binaen, Mirât'a haşiye yazan İzmirli'nin yanına defnedildi.²⁷

Eserleri: 1- et-Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beydâvî, 2- et-Ta'likât alâ Tefsîri'l-Celâleyn.

Raif Efendi (ö. 1309/1891)

²⁶ Müellifin, VIII, 233; IX, 51-51; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 21; Atik, M. Kemal, *İskenderânî, Muhammed b. Ahmed*, DİA., İstanbul 2000, XXII, 573.

²⁷ OM., I, 469; BTT., II, 759-760; Bibliyografya, s. 268.

İstanbul'dur. 1309/1891'de İstanbul'da vefat etti. Eyüp'te Ümmi Sinan dergahında medfundur.²⁸

Eserleri: 1- Tefsîru Sûreti Yûsuf, 2- Tefsîru'l-Kur'ân

Vecîhî (Paşazâde Kemal İsmail Sadık) (ö. 1310/1892)

A'yân Meclisi üyelerindedir. 1310/1892 yılında vefat etti. Sultan Ahmet Camii Şerifi karşısında, yeniden yaptırdığı Dügümlü Baba zaviyesine defnedildi.²⁹

Eseri: Tefsîru Sûreti'l-İhlâs.

Ebü'l-Ferec el-Hatîb (ö. 1311/1893)

1244/1828'de, Şam'da doğdu. Tahsilinin büyük kısmını babasından, kısmen de mahalli ulemeden yaptı. Babası hayatta iken ders okutmaya başladı. Onun vefatından sonra da, Nûriyye Medresesi'nde, Emevî Camii'nde tadrise devam etti. Pek çok talebe yetiştirdi.

1311/1893'te, Şam'da vefat etti. Dahdah kabristanına defnedildi.³⁰

Eseri: et-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl.

Hâcerzâde Receb Efendi (ö. 1311/1893)

Ferecikli (Feraî/Batı Trakya)dir. Tahsil ve talim hayatı İstanbul'da geçti. 1311/1893'te icâzet verme muvaffakiyetinin ardından vefat etti. Üsküdar Karaca Ahmed mezarlığına defnedildi.³¹

Eserleri: 1- Tefsîru Sûreti't-Tatfîf, 2- Tefsîru Cüz'i'n-Nebe', 3- Vesîletü's-Seâdeh alâ Sûreti'n-Nebe' (İstanbul 1287; İstanbul 1305; Dersaadet 1320).

²⁸ HA., II, 391; OM., I, 431; BTT., II, 760; Müellifin, X, 232; Müfessirîn, II, 563; Bibliyografya, s. 284.

²⁹ OM., II, 209; Bibliyografya, s. 297.

³⁰ HA., II, 393; Müellifin, VIII, 58; Altıkulaç, Tayyar, *Ebu'l-Ferec el-Hatîb*, DİA, İstanbul 1994, X, 315-316.

³¹ OM., I, 430; BTT., II, 760; Bibliyografya, s. 272.

Muallim Nâcî (ö. 1311/1893)

1849'da, İstanbul'da doğdu. Asıl adı, Ömer'dir. Yedi yaşında iken babasını kaybedince, ailesi ile birlikte Varna'daki dayısının yanına gitti. Bir yandan geleneksel medrese eğitimi görürken, öte yandan da özel dersler aldı. Hat meşketi. Hulûsî mahlasıyla çeşitli levhalar ve bir mushaf yazdı. 1867'de dayısı vefat etti. Bir süre sonra Varna Rüşdiyesine ikinci muallim olarak atandı. Bu esnada özel derslere devam ediyordu. 1876'da tanıştığı Saîd Paşa'nın yanında bir kaç resmi görev ifa etti. 1883'te Tercümân-ı Hakikat'ın edebiyat sayfasını yönetmeye başladı. Gazeteye girişinden bir yıl kadar sonra, Ahmet Mithat Efendi'nin kızı Meliha Hanım'la evlendi (Ekim 1884). Bazı nedenlerden dolayı gazeteden ayrılmak zorunda kaldı. Edebî çalışmalarını Saâdet, Tarîk, Mürüvvet, Mirsâd, İmdâdü'l-Midâd ve kendisinin yayınladığı Mecmûa-i Muallim'de devam ettirdi. Geçimini sağlamak için bol bol çeviri yaptı. 1887'de bir müddet Galatasaray Lisesi, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk'ta edebiyat, 1888'de Mekteb-i Edeb'te Farsça dersleri verdi. 1891'de, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Ertuğrul Gazi'nin menkıbevî hayatını destanlaştıran uzunca bir manzumeyi II. Abdülhamid'e takdim edince, padişah kendisine “Tarih-nüvis-i Selâtin-i Âl-i Osman” unvanını verdi. Nâcî, bundan sonra Osmanlı tarihini yazmaya niyet etti. 1892'de annesi vefat etti. Aynı yılın Eylül ayında arkadaşı Şeyh Vasfî ile birlikte, yazacağı Osmanlı tarihi için Söğüt, Bilecik, Bursa ve İznik'e gitti.

12 Nisan 1893'te geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etti. Mezarı, II. Mahmud türbesi yanındadır.³²

Eserleri: İ'câz-ı Kur'ân (F. Râzî'nin tefsirinin Fâtiha suresindeki el-Esrâru'l-Akliyye başlıklı bölümün özet çevirisi), Kostantiniyye 1884/1301 (Latin harfleriyle İ'câzı Kur'an, Ümit Şimşek, İstanbul 1997) 2- Tefsîru Sûreti'l-İhlâs, İstanbul 1304.

Sabit Muhammed Efendi (ö. 1311/1893)

³² OM., II, 234-238; İbnülemin, M. K. İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (Şairler.), İstanbul 1969, II, 1033-1050; Fevziye Abdullah, *Naci*, İA, Eskişehir 1997, IX, 15-21; Uçman, Abdullah, *Muallim Naci*, İstanbul 1998, s. 11-31; Bibliyografya, s. 287; Kaya, age., s. 150.

Kaysirilidir. 1311/1893'te memleketinde vefat ederek Kurşunlu Câmii avlusuna defnedildi.³³

Eseri: Mirâtü'l-Hâmidîn fi Keşfi Esrârî'l-Muhakkikîn (Tefsîru'l-Fâtiha)³⁴, Dersaadet 1309.

Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895)

27 Mart 1823'te, Lofça'da, Bulgaristan, doğdu. Ahmed asıl adı, Cevdet ise mahlasıdır. Lofça müftüsü Hafız Ömer Efendi'den Arapça okudu. Daha sonra da, kadı nâibi Hacı Eşref Efendi ile Hafız Mehmed Efendi'den çeşitli dersler aldı. 1839'da, İstanbul'a gitti. Zamanın meşhur hocalarının derslerine katıldı. İslâmî ilimler yanında, dil, edebiyat, riyaziyat okudu. İlk resmi görevi Premedi kadılığı oldu. Halep valiliği yaptı. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığına getirildi. Evkâf, Dâhiliye, Maârif ve Adliye bakanlıklarında bulundu. Hayatının son dönemlerini, ilmi çalışmalarla ve çocuklarıyla geçirdi.

26 Mayıs 1895'te vefat etti. Fatih Sultan Mehmet Türbesi civarına defnedildi.³⁵

Eseri: Hulâsatü'l-Beyân fi Te'lîfi'l-Kur'ân, İstanbul 1303, (Arapça olan eser, Ali Osman Yüksel tarafından Türkçe'ye çevrilerek, *Muhtasar Kur'ân Tarihi* adıyla (İstanbul 1985) neşredilmiştir).

Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895)

1260/1844'te Kandiye'de doğdu. Babası, Helvacızâde Salih Tosun Efendi'dir. On iki yaşında iken babası vefat edince, onu ve kardeşlerini dedesi büyüttü. Önce Kandiye alimlerinden Cevrî Efendi'den ders aldı.

³³ HA., II, 293; OM., I, 431; BTT., II, 760-761; Müellifin, IX, 153; Müfessirin, II, 507; Bibliyografya, s. 284.

³⁴ Bu kitap hakkında bkz. Demir, Ziya, **İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtiha Tefsirleri**, Basılmamış Yük. Lis. Tezi, Marmara Üni. Sos. Bil. Ens. İstanbul 1987, s. 61-63.

³⁵ Şairler, I, 236-237; Tanpınar, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1988, s. 159-178; Halaçoğlu, Yusuf, Aydın, M. Akif, *Cevdet Paşa*, DİA, İstanbul 1993, VII, 443-449, Ölmezoğlu, Ali, *Cevdet Paşa*, İA., III, 114-123.

1277/1860'da Hanya'ya gitti. Memuriyet hayatına atılarak çeşitli hizmetlerde bulundu. Trabzon, Kastamonu, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Adana ve Bağdat'ta valilik yaptı. Vidin'deki hizmetlerinden dolayı kendisini, Plevne kumandanı Gazi Osman Paşa'nın padişaha arz etmesi neticesinde, Bağdat valisi iken vezirlik rütbesi verildi.

Diyarbakır valisi iken, izinli olarak geldiği İstanbul'da geçirdiği kalp rahatsızlığı sonucu, 24 Cümâdelâhire 1313/12 Aralık 1895'de vefat etti. Sultan II. Mahmud haziresine defnedildi.³⁶

Eserleri: 1-Sırr-ı Kur'ân, III C., 1302-1303; 2- Sırr-ı Furkân (Tefsîri Sûre-i Furkân), II C., Bağdat 1307; 3- Sırr-ı İnsân (Tefsîr-i Sûre-i İnsân), Dersaadet 1312; 4- Ahsenü'l-Kasas, (Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf), İstanbul 1309; 5- Sırr-ı Tenzîl, Diyarbakır 1311; 6- Sırr-ı Meryem (Tefsîr-i Sûre-i Meryem), Diyarbakır 1311; 7- Tabakât ve Adâb-ı Müfessirîn, Dersaadet 1312. Ayrıca kaynaklarda Sırr-ı İstivâ adlı bir eseri daha zikredilmektedir.

Ekrem Gülşen tarafından, *Giridli Sırrı Paşa (ö.1313/1895) ve Tefsir İlimindeki Yeri* başlıklı bir yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, yapılmıştır.

Ahmed Rüşdü Paşa (ö. 1313/1897)

Kedus'te doğdu. Tahsilini bitirdikten sonra, mülkiye hizmetlerine girerek mutasarrıflığa kadar yükseldi. 1313/1897'de, İstanbul'da vefat etti.³⁷

Eserleri: 1-Hakâyıkı Kur'âniyye'den Bir Nebze; 2-Terceme-i Hikmeti'l-Beyân fi Sûreti'r-Rahmân, İstanbul 1305, Matbaai Ebuzziya.

Salih Hüdâî (ö. 1317/1899)

Fatih Camii Şerifi'nde ders verip vaaz ediyordu. 1317/1899'da vefat etti.³⁸

³⁶ Sırr-ı Giridî, **Tabakât ve Adâb-ı Müfessirîn**, Derseâdet 1312, s. 26-30; HA., II, 395; SO., III, 15-16; OM., II, 368; Şairler, II, 1700-1701; İbnülemin, **Son Hattatlar**, İstanbul 1970, s. 760-761; Bibliyografya, s. 293; Kurnaz, Cemal, *Giridli Sırrı Paşa Hayatı, Eserleri, Şiirleri, İlmî Araştırmalar*, İstanbul 2000, sa.: 9, s. 133-139; Kaya, age., s. 141.

³⁷ OM., II, 334; Bibliyografya, s. 261; Kaya, age., s. 153.

Eseri: Eshelü'l-Menâhic fi Sûreti'l-Meâric.

Maksud Efendi (ö. 1330/1914)

Süleymaniyelidir. Erzurum'a yerleşti. 1330/1914(?)te vefat etti.³⁹

Eseri: Letâifü't-Te'vîl alâ Envâri't-Tenzîl (Âl-i İmrân suresine kadar).

Hocazâde Ahmed Hilmi (ö. 1914)

Kemaliye'de, Erzincan, doğdu. Huzur Dersleri baş mukarrırlarından müderris Muhammed Hulusi Efendi'nin oğludur. Kaynaklarda genç yaşta vefat ettiği bildirilmektedir.⁴⁰ Eğitim-öğretim durumu ve hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

1914'te, İstanbul'da vefat etti. Karacaahmet Mezarlığı'nda medfundur.⁴¹

Eseri: Ravzatü'l-Kurrâ ve Târîh-i Kur'ân-ı Kerîm, (Cerîde-i Süfiyye'nin, 62-67 no.lu sayılarında dizi olarak yayımlanmış, daha sonra, İstanbul 1959, Latin harfleriyle de neşredilmiştir).

Şükrü Paşa (ö. 1330/1914)

Eyüplüdür. Mühendishâne-i Berri-i Hümayün'dan mezun oldu. Askerî istihkam ve inşaatlarla ilgili çeşitli sahalarda hizmet etti. Cerrâhî tarikatı halifelerinden idi.

1330/1914'te emekli olarak, İstanbul'da vefat etti. Eyüp civarında Davud Ağa mahallesinde, Ser-Tarîkzâde dergahında medfundur.⁴²

Eseri: Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha.

Bereketzâde İsmail Hakki (ö. 1336/1918)

³⁸ HA., I, 425; Müellifin, V, 10; Müfessirîn, I, 233; Bibliyografya, s. 292.

³⁹ OM., I, 409; Bibliyografya., s. 282.

⁴⁰ OM., III, 10; HD., II-III, 240.

⁴¹ OM., III, 10; İS., s. 103; HD., II, 238-240; Tayşi, M. Serhan, *Hocazâde Ahmad Hilmi Efendi, Sahabe'den Günümüze Allah Dostları*, İstanbul 1996, IX, 299-300; Kara, Mustafa, *Hocazâde Ahmed Hilmi, DİA.*, İstanbul 1998, XVIII, 207.

⁴² OM., III, 297; Bibliyografya., s. 295.

1267/1851'de İstanbul'da ilmî ve sufi geleneği olan bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Küçük yaşta babasını kaybetti. İlk tahsilinin ardından hıfzını tamamladı. Edib Abdullah er-Rûmî, Şeyh Ahmed Temîmî, muhaddis ve edib Bingazili Ahmed Şetvan Efendi, müderris Mustafa Şevket Efendi gibi hocalardan okudu. Kırâat-ı aşere icâzeti aldı. Önce Mülkiye'ye, ardından da Dâru'l-Fünûn'a girdi. Yazı hayatına öğrencilik yıllarında başladı. Namık Kemal'in İbret gazetesine bir kaç yazı yazdı. N. Kemal'in yazılarını beğenmesi üzerine gazetenin yazarları arasına katıldı. Ancak bir süre sonra gazetenin kapatılmasının ardından İbret'in diğer yazarlarıyla birlikte, sürgüne gönderildi. Akka'da, üç küsur yıl sürgünde kaldı. Burada öğretmen yokluğu nedeniyle bir süre öğretmenlik yaptı. V. Murad 'ın tahta çıkışıyla birlikte sürgün hayatı sona erdi.⁴³ Bundan sonra inzivaya çekildi. İş yerinden başka bir yere gitmedi. İlk işi Akşehir kaymakamlığı oldu. Adana ve Halep defterdarlıklarında bulundu.

Dört yıldan fazla Beyrut İstînaf Mahkemesi başkanlığı yaptı. II. Meşrutiyet'ten sonra, baş müddeiumumi (başsavcı), daha sonra da Temyiz Mahkemesi üyesi oldu. 1918'de İstanbul'da vefat etti.⁴⁴

Eserleri: 1- Envâr-ı Kur'ân, İstanbul 1331, Selanik Matbaası (Bakara 2/142. ayete kadar olan tamamlanmamış olan bir tefsirdir. Daha önce Sırât-ı Müstakîm ve Kelime-i Tayyibe dergilerinde yayınlanmıştır.) 2- Necâib-i Kur'âniyye, İstanbul 1331, Sebilürreşad Kütüphanesi: 11 (Daha önce Sırât-ı Müstakîm'de dizi olarak neşredilmiştir.).

Eğimli Muhammed Hulusi Efendi (ö. 1334/1918)

8 Rebülevvel 1264/1848'te Eğin'de doğdu. İlk bilgileri memleketinde öğrendi. 1283/1866'da İstanbul'a gitti. II. Abdulhamid'in baş imamı Hafız Reşid Efendi'den kırâat icâzetnâmesi aldı. Klasik dersleri Şeyhulislâm Bodrumlu Ömer Lütfi Efendi ile Bâyezid Camii Şerifi ders-i âmlarından

⁴³ Bereketzâde, **Yâd-ı Mâzî** (Akşehir kaymakamlığı dahil, yazarın hatıratıdır), İstanbul 1332, s. 246.

⁴⁴ Okuyan, Mehmet, *Bereketzâde İsmail Hakkı*, DİA., İstanbul 1992, V, 490; Kaya, age., s. 186-187.

Meşihat müsteşarı Kömürcüzâde İbrahim Efendi'den okuyarak, İbrahim Efendi'den icâzet aldı. Ruûs imtihanını kazanarak ders-i âm ve müderris oldu. Bâyezid Camii Şerifi muciz ders-i âmlarındandır. Seksen beş talebeye icâzet verdi. Talebeliğinde Enderun-ı Humâyun imamlığı yaptı. Ayasofya Camii Şerifi'nde Şifâ-yi Şerif kürsü şeyhliği,⁴⁵ yedi sene Dâru'l-Muallimât müdürlüğü, Dâru'l-Muallimîn Arapça hocalığı, Meclis-i Kebîr-i Maarif azalığı gibi çeşitli hizmetlerde bulundu. Kendisine çeşitli payeler verildi. 1304/1885-1336/1917 yılları arasında, Huzur Dersleri'ne muhatap ve başmuhatap olarak katıldı.

11 Mart 1334/1918'de vefat etti. Karacaahmet'te, Hattâfîn Kabristanı'nda medfundur.⁴⁶

Eseri: Havâss-ı Süver-i Furkâniyye, (Yazma, yeri bilinmiyor).

Gazi Ahmed Muhtar Paşa (ö. 1919)

1 Kasım 1839'da, Bursa'da doğdu. 1856'da Bursa Askerî İdâdîsi'ni, 1860'da Harbiye Mektebi'ni birincilikle bitirdi. Bir yıl sonra yüzbaşı oldu. 1862'de Harbiye Mektebi'ne öğretmen oldu. Şeyhzâde Yusuf İzzedin Paşa'nın hocalığını yaptı. Çeşitli hizmet ve başarılarından dolayı, 10 Eylül 1871'de kendisine, otuz iki yaşında iken, müşirlik/mareşallik rütbesi verildi. Yemen vali ve komutanı oldu. 93 Harbi'nde (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı), büyük kahramanlık ve başarılar gösterdi. Bundan dolayı, II. Abdülhamid kendisine gazi unvanını verdi. Meclis-i A'yân'da, başkan vekilliği ve başkanlık yaptı.

21 Ocak 1919'da, Feneryolu'ndaki köşkünde vefat etti. Fatih Sultan Mehmet Türbesi civarında medfundur.⁴⁷

⁴⁵ Kürsü Şeyhliği: Cuma günleri, Cuma namazından sonra vaaz edenler hakkında kullanılan bir tabirdir. Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1983, II, 345

⁴⁶ HD., II-III, 238-239; Albayrak, Sadık, **Son Devir Osmanlı Uleması (OU.)**, İstanbul 1981, III, 279-280.

⁴⁷ İbnülemin, M. Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, IV, 1805-1868; Baysun, M. Cavid, *Muhtar Paşa*, İA, Eskişehir 1997, VIII, 516-532; Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa*, DİA., İstanbul 1996, XIII, 445-448.

Eseri: Serâiru'l-Kur'ân fî Tekvîni ve İfnâi ve İâdeti'l-Ekvân⁴⁸, İstanbul 1336, (Eser, Ali Turgut tarafından, *Yaratılış ve Ötesi*, İstanbul 1989, adıyla sadeleştirilmiştir).

Mehmet Şükrü Efendi (ö. 1336/1920)

Yenice köyde, Kalecik/Ankara, 1261/1845'te doğdu. Babası, Ataullahzâde Mehmet Efendi'dir. Sıbyan mektebini bitirip on bir yaşında İstanbul'a geldi. Çemberlitaş'ta Köprülü Medresesi'ne kaydoldu. Burada Kur'ân'ı ezberledi. Daha sonra Fetva Emîni Mehmet Nuri Efendi'nin derslerine devam ederek 1290/1873'te icâzet aldı. Yirmi dokuz yaşında ders-i âm oldu. 1289/1872'de, Bâyezid Camii'nde derse çıktı. 1304/1886'da öğrencilerine icâzet verdi. Kendisine çeşitli payeler verildi. Rebûlevvel 1305/1887'de, yapılan imtihan neticesinde, Aksaray'daki Vâlîde Sultan Camii Buhârî-i Şerîf okutma görevine getirildi. Ramazan 1311/1893'te Fetvâhâne Fetvâ Odası'na girdi. Müsevvidlik yaptı. Aynı yıl Huzur Dersleri'ne katıldı. Sekizinci dersten birinci derse yükseldi. 1334/1915'te buradan ayrıldı. 1327/1911'de Fetvâhâne müsevvidliğinden emekli oldu.

Bâyezid Camii ders-i âmı iken, 14 Temmuz 1336/1920'da vefat etti.⁴⁹

Eseri: Umdetü'n-Nesâyih, İstanbul 1292 (Muteber tefsirlere dayanılarak yazılan Kaf suresi tefsiridir.).

Ahmed Hüsameddin Dağstanî (ö. 1925)

1848'de, Rukkâl'de doğdu. Babasının adı Saîd, annesinin ise Şerife'dir. Öğrenimine babasından başladı. 1861'de babasıyla birlikte hacca gitti. Bir süre bu bölgede kaldı. Pederinin vefatının ardından sırasıyla,

⁴⁸ Bu konuda başka bir çalışma da, Fransa Cemiyet-i İlmiyye-i Felekiyyesi üyelerinden eski Sofya Ateşemiliteri Erkân-ı Harbiyye kaymakamı Bursalı Ebû'l-Burhân Hâfız Abdurrahman (Mudanyalı General Abdurrahman Aygün) *el-Musâhabâtü'l-Felekiyye fî'l-İşârâtü'l-Kur'âniyye* adlı kitabıdır. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* adlı eserinde, (İstanbul 1997, I, 456), söz konusu çalışmanın içeriğiyle ilgili bir sayfadan fazla bilgi vermektedir.

⁴⁹ OU., IV-V, 115; Bibliyografya, s. 284. Ebulûla, doğum tarihini 1263/1847, ölüm tarihini ise 27 Şevval 1338/1922 olarak vermektedir. Bkz. HD. II-III, 228.

Medine, İstanbul, Denizli, Uluborlu ve Sivrihisar'a gitti.⁵⁰ Yanlış bir ihbar üzerine Ankara'ya çağrıldı.⁵¹ Ankara valisi Abidin Paşa'nın durumu anlaması üzerine, kendisini köşkünde misafir etti. Burada iki yıl kaldı. Daha sonara Bursa'ya gitti. Maksem civarında yaptırdığı medrese, mescid ve evde 1313/1895'e kadar eğitim ve öğretim ile meşgul oldu. Bazılarının ithamlarından dolayı, II. Abdulhamid'in emriyle Trablusgarb'a sürüldü. Burada kendini telife verdi. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, Trablusgarb valisi Recep Paşa ile birlikte, İstanbul'a geldi. Bursa'ya giderek Maksem'deki medrese ve mescidi tamir ettirdi. Bir buçuk sene sonra İstanbul' döndü. Çapa civarındaki Arifi Paşa'nın konağını satın alarak burada ikamete başladı. 1915'te Sivrihisar'a giderek iki yıl kaldı. 1918'de kısa bir süre için İzmir'e gitti.⁵² İstanbul'a dönüşünde büyük Fatih yangınında evi ve yüzden fazla eseri yandı. Daha sonra Bursa'ya döndü. Bandırma/Balıkesir'e gitti. 1921'de İstanbul'a avdet etti.

11 Nisan 1925 Cumartesi günü Cerrahpaşa'daki evinde vefat etti.⁵³

İlk şeyhi babası olan Ahmed Husameddin, bir çok kişiye nakşibendi hilafeti vermiştir.⁵⁴

Eserleri: 1- es-Suhbetü'l-Melei'l-A'lâ fi Tefsîri Abese ve Tevellâ, İstanbul 1328; 2- Rûhu'l-Hikem fi Tefsîri Kelimeti Meryem, İzmir 1332; 3- Hucetü'l-Hucec fi Tefsîri Sûreti'l-Hacc, İzmir 1332; 4- Burhânu'l-Esfiyâ fi Tefsîri Sûreti'l-Enbiyâ, İzmir 1332; 5- Hikmetü'l-Envâr fi Tefsîri Kehf'l-Esrâr, İzmir 1332; 6- Nûru'l-Esrâr fi Tefsîri Sûreti Tâhâ, İzmir 1332; 7- Esrâr, İstanbul 1339 (Müellifin Vecîzetü'l-Hurûf alâ Menâtıkı's-Süver adlı Arapça eserinin bazı bölümlerinin çevirisidir.); 8- Edvârul-Alem (Yangından kurtarılan eserin bazı bölümleri, müellifin oğlu Kazım Öztürk tarafından Edvâr-ı Alem'den Bazı Parçalar adıyla yayınlanmıştır.); 9-

⁵⁰ SE., II, 264.

⁵¹ Alptekin, Turan, *Ahmed Husameddin*, DİA, İstanbul 1989, II, 91.

⁵² SE., II, 265.

⁵³ SE., II, 265; Alptekin, age.

⁵⁴ Bunların isim ve yerleri için bkz. SE., II, 269-270.

Mezâhiru'l-Vucûd alâ Menâbiri'ş-Şühûd, İstanbul 1340 (II C. Kehf, İsrâ, Nebe' ve Mülk surelerinin tefsiridir. K. Öztürk tarafından günümüz Türkçesiyle, Kur'an'ın 20. Asra Göre Anlamı adıyla yayımlanmıştır, Ankara 1974, 1976); 10- Esrâr-ı Ceberuti'l-A'lâ, İstanbul 1342, (K. Öztürk tarafından Te'vil adıyla, İstanbul 1987, neşredilmiştir.); 11- Mevâridü't-Tenzîl fî Tercemeti Kur'âni'l-Celîl.

Bursalı Mehmed Tahir Bey (ö. 1925)

22 Kasım 1861'de, Bursa'da doğdu. Tahsiline burada başladı. Mülkiye Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra, 1875'de Bursa Askerî İdâdîsi'ne verildi. Bu öğrenimi esnasında Niğdeli Hoca Ali Efendi'den özel dersler aldı. Üzerinde babasının büyük etkisi vardı. Söz konusu dönemde tasavvufa meylectti. 1880'de Harbiye'ye girdi. Harîrîzâde'ye intisap etti. 1883'te Harbiye'den mezun olduktan sonra, Manastır Askerî Rüşdiyesi coğrafya hocalığı görevine getirildi. Burada dört yıl kaldı. Sonra Üsküp Askerî Rüşdiyesi'ne geçti. Bir süre sonra, Manastır'daki Rüşdiye'ye müdür olarak geri döndü. Buradan Selanik Askerî Rüşdiyesi müdürlüğüne atandı. 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne kurucu üye olarak katıldı. Yapılan ispiyonlar sonucu müdürlük görevinden alındı. Manisa'da, Alaşehir redif⁵⁵ alayı tabur kumandanlığına atandı. 17 Aralık 1908'de, Bursa milletvekili olarak Meclis-i Mebûsân'a girdi. 1911'de milletvekilliğinden ayrıldı. Askerî hizmetlerine devam etti. 24 Ocak 1914'te yarbaylıktan emekli oldu. Bundan sonra tarih ve biyografi çalışmalarına hız verdi. Bu konularda çeşitli dergilere yazı yazdı. Topkapı Sarayı Kütüphanesi müdürlüğü yaptı.

Hayatının son dönemleri sıkıntı içinde geçen Tahir Bey, 28 Ekim 1925'te vefat etti. Mezarı, Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî Dergahı haziresindedir.⁵⁶

Eseri: Delilü't-Tefâsîr, İstanbul 1324; İstanbul 1325.

⁵⁵ Redif: Nizamiye hizmetinden sonraki askerlik devresi hakkında kullanılan bir deyimdir. Pakalın, age., III, 21.

⁵⁶ Levend, Agâh Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara 1988, s. 446-447; Akün, Ömer Faruk, *Bursalı Mehmed Tahir*, DİA, İstanbul 1992, VI, 453-454

Şeyh Muhammed Elif Efendi (ö. 1345/1927)

1266/1850'de İstanbul'da doğdu. İlk tahsilinden sonra Hadimîzâde Ahmet Hulusi Efendi'nin isteği üzerine Şehrî Ahmed Nüzhet Efendi'nin derslerine devam ederek Rabiulâhir 1303/Ocak 1886'da icazet aldı. Çeşitli tarikatlardan hilafeti vardı. Mesnevî-i Şerif, Şemâil-i Şerif okuttu. 1325/1927 yılında, Meclis-i Meşâyih başkanlığına tayin olundu.

Son günlerinde inziva hayatı yaşayan Muhammed Elif Efendi, 28 Cumadelâhira 1345/ Ocak 1927 Pazartesi günü Sütlüce'de vefat etti.⁵⁷

Eserleri: 1- ed-Durru'l-Mensûr fî Hızâneti Esrâri'n-Nûr (Arapça Tefsir); 2- en-Nûru'l-Furkân fî Lugati'l-Furkan.

Hüseyn Vassâf (ö. 1348/1929)

8 Mart 1872'de dünyaya geldi. İlk tahsiline kendi mahallesindeki, Kara Mehmed Camii'ndeki ilkokulda başlayıp Ağayokuşu'nda tamamladı. Daha sonra Medrese-i Hayriyye, Mekteb-i Osmanî ve Aksaray Rüşdiyelerinde okudu. Sonunda Mekteb-i Mülkiye'nin İdadî bölümünden mezun oldu. Resmi öğreniminin dışında, değişik hocalardan çeşitli dersler (Nasır Efendi ile Hüsnü Efendi'den Buhârî-yi Şerîf, Necib Efendi'den Kasîde-i Bürde, Hacı Kamil Efendi ile Ahmed Nazmi Efendi'den Rûhu'l-Beyân tefsiri, Hafız Mustafa Hilmi'den Mesnevî, Mevlevî Mehmed Esad Dede Efendi'den Mesnevî, Bostan ve Gülşen-i Râz) aldı.

Babasının vefatından sonra ailesinin geçimini sağlamak zorunda kaldığı için memurluğa başladı. Yoğun bir tasavvufî hayatın yaşadığı aile çevresinden dolayı, küçük yaşlardan beri tasavvufa ilgi duydu. Sürekli bu çevrelerle ilişkili oldu. Kasımpaşa'daki Uşşâkî dergahı şeyhi Hafız Mustafa Hilmi Efendi'den sülûkunu tamamlayarak icâzet aldı. 10 Şubat 1893'te, Sekbanbaşı Camii imamı Hafız Mehmed Emin Efendi'nin kızıyla evlendi. 30 Haziran 1925'te postnişin olarak görevlendirildi. Bir çok yer gezen Vassâf'ın kitaplarının çoğu, Aksaray'daki evinin yanmasında yok oldu. Kendisi

⁵⁷ SE., I, 363-368.

geri kalan beş yüz kitabını Bâyezid'teki Umumi Kütüphane'ye bağışladığını ifade etmektedir.

Elli yedi senelik bir hayatın ardından, 21 Teşrînisânî 1929/19 Cümâdelâhir 1348/1929'da vefat etti. Vasiyeti üzerine Rumelihisarı kabristanına defnedildi.⁵⁸

Eseri: Rûhu'l-Beyân'dan Yâsîn-i Şerîf Tercümesi (Ahmed Nazmi ile birlikte).

Erbilî Şeyh Muhammed Esad Efendi (ö. 1931)

Doğum tarihi kesin olarak belli değildir.⁵⁹ Babasının adı, Muhammed Saîd'tir. Babasının hankahında, Arapça ilim ve fenleri tahsil ederek, yirmi üç yaşında icâzet aldı. Bu tarihlerde nakşibendi tarikatına intisap ederek, ömrünün sonuna kadar bu yola hizmet etti.⁶⁰ 1875'te hacca gitti. Dönüşünde şeyhinin vefat ettiğini öğrenince, İstanbul'a gitmeye karar verdi.⁶¹ Salkımsöğüt'te Beşir Ağa dergahında misafir oldu. Kendisine yapılan iltifat ve ziyaretten rahatsız olan dergahın şeyhi, Esad Erbilî'yi kışkırdı. Oradan Bâyezid'teki Parmakkapı Makasçılar içindeki caminin, müezzin odasına geçti. Fatih Camii Şerifi'nde Hafız Dîvân'ını, bir aralık da Molla Câmi'nin Lüccetü'l-Esrâr'ını okuttu.⁶² Abdulhamid zamanında (1316/1900), bilinmeyen bir nedenle, sıla-i rahm adı altında Erbil'e sürüldü. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, tekrar İstanbul'a geldi.⁶³ Cemiyet-i Sufiyye'nin kuruluşunda önemli katkılarda bulundu.⁶⁴ Meclis-i Meşâyih'ta önce üye, daha sonra da başkan oldu. 1331/1915 Haziran'ında, ilerleyen yaşı

⁵⁸ SE., I, 8-14; Şairler., II, 1915-1916; Kurnaz, Cemal, Tatçı, Mustafa, *Hüseyn Vassâf*, DİA., İstanbul 1999, XIX, 18-19; Bibliyografya, s. 276.

⁵⁹ SE., II, 355'da 1264/1848; OU., III, 201'de 1259/1843; DİA., XI, 348'de 1847 olarak tarih verilmektedir.

⁶⁰ OU., III, 201.

⁶¹ Yılmaz, Hasan Kamil, *Esad Erbilî*, DİA., İstanbul 1995, XI, 348.

⁶² SE., II, 356.

⁶³ SE., II, 359, 361; OU., III, 201; Yılmaz, age., aynı yer.

⁶⁴ Yılmaz, age.

nedeniyle başkanlıktan ayrıldı.⁶⁵ Başkanlığı döneminde tekkelerin ıslahı ve meşihatlarına, ehil ve erbabının tayin edilmesi ve meşâyih çocuklarının terbiye ve talimi konusunda gayret gösterdi.⁶⁶ Tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra sıkıntılı günler yaşadı. Sokağa çıkmamaya karar vererek inzivaya çekildi.⁶⁷ Menemen olayı ile ilgisi olduğu iddiasıyla, oğlu Mehmet Ali ile birlikte, Menemen'e götürüldü. İdam isteğiyle yargılandı. Hakkında verilen idam cezası yaşlılığı nedeniyle, ömür boyu hapse dönüştürüldü. Oğlu ise, idam edildi.

Kendisi Menemen'de, askeri hastanede tedavi görürken 3 Mart 1931'de vefat etti.

Eseri: Fâtiha-i Şerîf Tercümesi, İstanbul 1327 (Ayrıca Latin harfleriyle, Risâle-i Es'adiyye ile birlikte, İstanbul 1986, basılmıştır.)

Muhammed Esad'ın söz konusu Fâtiha çevirisi ve diğer eserlerindeki ayetlerin yorum ve değerlendirmeleriyle ilgili, Ömer Çelik tarafından, *Muhammed Es'ad Erbilî'nin (1847-1931) Kur'ân-ı Kerim Âyetlerini Yorumlama Yaklaşımı* başlıklı bir çalışma (Tasavvuf, Ankara Mayıs 2001, II, 6, s. 177-210) yapılmıştır.

Hüseyin Kazım Kadri (ö. 1934)

1870'de, Beylerbeyi'nde, İstanbul, doğdu. Babasının memuriyeti dolayısıyla gittiği İzmir'de, İngiliz Ticaret Mektebi'nden mezun oldu. Fen bilimleri okudu. Yunanca ve Latince öğrendi. Memurluğa 1887'de, Aydın Vilâyeti Muhâsabe Kalemî'nde başladı. Darüşşafaka'da astronomi öğretmenliği yaptı. Bedros Keresteciyan'dan Uygur, Çağatay ve Kazan lehçeleri dersleri aldı. Babasından Arapça ve Farsça okudu. 1903'te, Beyrut Kumandanı İsmet Paşa'nın (Erbay) kızı Fatma Güzide Hanım ile evlendi. Halep valiliği, İstanbul belediye başkanlığı, İstanbul vali vekilliği görevlerini

⁶⁵ OU., III, 202.

⁶⁶ SE., II, 361.

⁶⁷ SE., II, 367; Şairler, II, 2103.

ifa etti. Aydın mebusu olarak Meclis-i Mebûsân'a girdi. Çeşitli bakanlıklar yaptı.

Dinlenmek üzere gittiği Tarsus'ta, 17 Ocak 1934 günü vefat etti. Naaşı İstanbul'a getirilerek, 21 Ocak 1934'te, hayatta iken kendisinin hazırladığı Beylerbeyi Küplüce Mezarlığı'ndaki kabre defnedildi.⁶⁸

Eserleri: 1- Nûru'l-Beyân, Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi, İstanbul Matbaa-yı Amire 1340; 2- Tefsîr-i Sûre-i Mülk (Meâlin sonunda).

Mehmed Âkif Ersoy (ö. 1936)

Şevvâl 1290/Kasım-Aralık 1873'te, Fatih'te, İstanbul, doğdu. Babası, Fatih Camii müderrislerinden Mehmed Tahir (1826-1888), annesi ise, Emine Şerife Hanım (1836-1926)'dır. İlk tahsiline mahalle mektebi, Emîr Buhârî'de başladı. 1879'da Fatih İbtidaisi'ne geçti. Aynı zamanda babasından Arapça dersler aldı. Fatih Camii'nde Es'ad Dede'nin Farsça Gülistan ve Bostan derslerini takip etti. 1885'te Mekteb-i Mülkiye'ye girdi. 1889'a kadar burada okudu. Bir süre sonra sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı, 1889'da, Baytar Mektebi'ne geçti. Mehmet Âkif, okul hayatı boyunca, edebiyat ve sporla da ilgilendi. 22 Aralık 1893'te, okulu birincilikle bitirdi. 1898'e kadar, Rumeli, Anadolu ve Arabistan'ın çeşitli yerlerinde müfettiş olarak dolaştı. 1 Eylül 1898'de, İsmet Hanım'la evlendi. 1906'da, Halkalı Ziraat Mektebi, 1907'de Çiftçilik Makinistlik Mektebi'nde öğretmenlik yaptı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Ebulûla Mardin ile Eşref Edib'in birlikte çıkarmaya başladığı Sırât-ı Müstakîm kadrosu içinde yer aldı.⁶⁹ Mehmed Âkif, derginin başyazarı idi. Burada bir çok şiir ve çeviri yayımladı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, 1913, Mısır ve Hicaz'a gitti. Teşkilât-ı Mahsûsa (Osmanlı İstihbârât Teşkilâtı) tarafından, müslüman esirlerin durumunu görmesi için Almanya'ya gönderildi. Bu esnada Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye

⁶⁸ Albayrak, Nureddin, *Hüseyin Kazım Kadri*, DİA, İstanbul 1998, XVIII, 554; Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, (Haz. İsmail Kara), İstanbul 2000, II. Baskı, Hazırlayanın önsözü, s. 15-26.

⁶⁹ Kara, İsmail, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi (TİD.)**, İstanbul 1989, I, 311; Ersoy, Mehmet Akif, **Safahat**, (Haz. Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Akif Ersoy Hayatı ve Eserleri*), Ankara 1989, s. XVIII.

başkatipliğine getirildi. Milli Mücadele'yi desteklemek için, 25 Aralık 1920, Anadolu'ya geçti. Bunun üzerine Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'deki görevine son verildi. Burdur milletvekili olarak Büyük Millet Meclisi'ne girdi. Kastamonu'da, Nasrullah Camii'nde vaazlar verdi. Dönüşünde Taceddin Dergahı'na yerleşti. İstiklâl Marşı'nı burada yazdı. 1922'de Tedkîkât ve Telîfât-ı İslâmiyye Heyeti üyeliğine seçildi. Kurtuluş Savaşı'nın ardından İstanbul'a döndü. 1923 sonbaharında Mısır'a gitti. Câmîatü'l-Mısriyye'de Türk Edebiyatı okuttu. Bir müddet, TBMM'nin kendisine tevdi ettiği Kur'ân tercümesi üzerinde çalıştı. Sonra bu işten vazgeçti. 1935'te karaciğerinden rahatsızlandı. 1936 yazı başında, İstanbul'a döndü. Bir süre tedavi gördü.

27 Aralık 1936'da vefat etti. Edirnekapı mezarlığında, çok sevdiği arkadaşı Babanzâde Ahmed Naim'in yanına defnedildi.⁷⁰

Eserleri: Asr Sûre-i Celîlesinin Tefsîri, (M. Abduh'tan çeviri); Sebülürreşâd'taki tefsir yazıları. (Bunlar daha sonra kitaplaştırılmıştır: Doğrul, Ömer Rıza, Kur'an'dan Ayetler, 1944; Özalp, Suat Zühtü, Kur'an-ı Kerim'den Ayetler, (Meal-Tefsir), Mevizeler, Ankara 1968; Abdulkadiroğlu, Abdülkerim, Abdulkadiroğlu, Nuran, Mehmed Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri, Ankara 1992).

Mehmed Akif'in Kur'ân ve tefsir anlayışı için bkz. Yıldırım, Suat, *Mehmed Akif'in Kur'an Anlayışı*, Ata. Üni. İl. Fak. Der. Sa.: 8, Erzurum 1988, s. 1-17; Asiye Çelenlioğlu, *Mehmed Akif'in Kur'an Yorumu*, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enst., İstanbul 1998; Özçelik, Mustafa, *Kur'an Şairi: Mehmed Akif*, Yedi İklim, sa. 117-118, İstanbul 1999-2000; Özel, Mustafa, *Safahat ve Kur'ân*, Yedi İklim, İstanbul Nisan 2000, s. 45-47. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Düccane Cündioğlu, *Bir Kur'an Şairi: Mehmed Akif ve Kur'an Meâli*, İstanbul 2000.

Milashlı İsmail Hakkı (ö. 1938)

⁷⁰ TİD., I, 311; Düzdağ, age., s. XI-XLII; Gültekin, M. Asım, *Mehmed Akif İçin Bir Biyografi*, **Yedi İklim**, 117-118, İstanbul Aralık/Ocak, 1999-2000, s. 98-100. M. Akif'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Edip, Eşref, **Mehmed Akif, Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları**, Asar-ı İlmiyye Kütüphanesi Neşriyatı, 1357-1938; Çantay, Hasan Basri, **Akifnâme (Mehmed Akif)**, İstanbul 1966.

1870'de Milas'ta doğdu. Medrese öğrenimini Milas'ta tamamlayarak İstanbul'a geldi. 1888'de Tıbbiye'den mezun oldu. İlk resmi görevi, Belediye Hekimliğidir. Sıhhiye ve İskan müdürlüğünde bulundu. Şam Tıbbiye okulunda önce öğretmenlik, sonra da müdürlük yaptı. Meslek hayatını Bitlis Sıhhiye müdürü iken tamamladı. 1929'da emekli oldu.

1938'de İstanbul'da vefat etti.⁷¹

Eserleri: 1-Kur'an Tercüme Edilebilir mi?; 2-Fatiha Tercüme ve Tefsiri (İkisi bir arada) 1335 Hukuk Matbaası.

Hoca Rasim Efendi (ö. 1939)

1880'de, Şebinkarahisar'da doğdu. Bir yandan öğrencilik, bir yandan da hocalık yaptı. 1896'da İstanbul'a gitti. 14 Şubat 1905'te Bâyezîd Câmii'nde ders vermeye başladı. İttihad ve Terakkî'ye üye oldu. İslâm dergisinin imtiyaz sahipliğini yaptı. 31 Mart Olayı'ndan sonra, Dîvân-i Örfî'de yargılanarak müebbet hapse mahkum edildi. Daha sonra affedildi. 1916'da Süleymaniyye Sahn Medresesi'nde mantık hocalığına başladı. 1919'da Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyesi oldu. Cumhuriyet döneminde İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanıp sekiz yıldan fazla hapis yattı. Cumhuriyet'in kuruluşunun onuncu yılı dolayısıyla, 9 Kasım 1933'te tahliye edildi.

17 Ocak 1939'da, İstanbul'da vefat etti.⁷²

Eseri: Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi, (Yazma, yeri bilinmiyor).

Muğlalı Ali Rıza Efendi (ö. 1943)

1277/1861'de, Muğla'da doğdu. Babası Kadızâde Yusuf Ziya Efendi, annesi Feriştah Hanım'dır. İlk tahsilinden sonra, Muğla Kurşunlu Camii Şerifi Medresesi müderrisi Hacı Muhammed Zekâî (Zeki) Efendi'den gerekli dersleri okuyarak yirmi dört yaşında icâzet aldı. Daha sonra İstanbul'a

⁷¹ *Milâslı İsmail Hakkı, Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1976, XXIV, 163.

⁷² OU., IV-V, 386-387; Birinci, Ali, *Hoca Rasim Efendi*, DİA., İstanbul 1998, XVIII, 194-195.

gelerek, önce Hoca Kerim Efendi, sonra da Muhammed Neşet Efendi'nin ders halkalarına katıldı. 1304/1888'de, yirmi yedi yaşında iken, Neşet Efendi'den icâzet aldı.⁷³ 21 Mart 1304/1888'de Fetvâhâne Pusula Odası'na girerek memuriyete başladı.⁷⁴ 1 Mayıs 1305/1889'da ruûs-ı hümayûna nail olarak Fatih Camii Şerifi ders-i âmi oldu. Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi, Medresetü'l-Mütehassısın, Medresetü'l-Kuzât ve Sahn Medresesi'nde çeşitli fıkıh ders ve kitapları okuttu. 20 Ocak 1912'de, Fetvâhâne'deki görevlerinden sonra, İ'lâmât-ı Şer'iyye müdürlüğüne getirildi. 30 Mart 1331/1915'te Meclis-i Tetkîkât-ı Şer'iyye üyeliğine atandı. 5 Ağustos 1332/1916'da Fetvâ Emîn'i oldu. 1 Ağustos 1334/1918'de Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye başkanvekilliğine tayin edildi. Aralık 1334/1918'de Huzur Dersleri mukarrirliğine başladı ve üç yıl bu hizmete devam etti. Musa Kazım'ın şeyhülislâmlığı zamanında, kendisine Anadolu Kazaskerliği payesi verildi. 1927'de yaş haddi dolayısıyla, Fetvâ emniyetinden emekliye ayrıldı.

31 Mart 1943'te, seksen üç yaşında iken, Üsküdar'da, İhsaniye mahallesinde vefat etti.⁷⁵

Eserleri: 1- Takrîru'l-Beyyinât fî Tefsîri's-Sitti mine'l-Ayât; 2- Tahrîru'l-Kavli'l-Enfa' fî Tefsîri'l-Ayâti'l-Erba' (Arapça, yazma, yeri bilinmiyor).

Tavaslı Hafız Hasan Efendi (ö. 1945)

1281/1864'te Tavas'ta, Denizli, doğdu. Babası, Hafız Hüseyin Efendi'dir. İlk tahsilini memleketinde yaptı. Kur'ân-ı Kerim'i ezberledi. 1296/1878'de İstanbul'a geldi. Batumlu Hacı Hafız Muhammed, İstanbullu Hafız Ahmed Şakir ve Hacı Ahmed Efendi'lerden okudu. İcâzet aldı. Fatih Camii Şerifi ders-i âmları arasına girdi. 1314/1896'da ruus imtihanını kazandı. 1315/1897'de Fatih Camii Şerifi'nde öğretime başladı. İlki 1327/1909'da olmak üzere, bir kaç kez icâzet verdi.

⁷³ HD., II-III, 165-168.

⁷⁴ OU., I, 309.

⁷⁵ HD., II-III, 169; OU., I, 309.

Hafız Hasan Efendi ders-i âmlığın yanında, Fetvâhâne'de on üç sene müsevvidlik, başmüsevvidlik, fetvâ-yı şerife mümeyyizliği ve reîsülmüsevvidîn yardımcılığı gibi görevlerde bulundu. Süleymâniyye Medresesi'nde fıkıh ve usûl-ü fıkıh, Sultan Selim Camii'nde İbn Rüşd'ün Hilâfiyyat adlı eserini, Edirnekapı'daki Mihrimah Camii'nde Kâdî Beydâvî tefsirini okuttu. Cumartesi günleri öğle namazından sonra Fatih Camii Şerifi'nde va'z u nasihatta bulundu. 1333/1914 ile 1341/1922 yılları arasında Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katıldı.

15 Mayıs 1945'te, seksen üç yaşında iken, Fatih'te Zincirlikuyu'daki evinde vefat etti. Kabri Edirnekapı'da, Halebî merhuma yakındır.⁷⁶

Eseri: Cem'u Ayâti'l-Müteşâbihât Elif Bâiyyen, (Yazma, yeri bilinmiyor).

Konyalı Mehmed Vehbi Efendi (ö. 1949)

1861'de Kongul'da, Hadim/Konya, doğdu. Babası, ulemadan Çelik Hüseyin Efendi'dir. Tahsiline köyün mektebinde başladı. 1876'da Tomakzâde Mehmed Efendi'den Emsile ve Binâ okudu. Bir yıl sonra Hadim Medresesi'ne girdi. 1880'de Konya'da Şirvânîye Medresesi'ne kaydoldu. Konya müftüsü Hacı Hüseyin Efendi'den Molla Câmî, Tavaslı Osman Efendi'den de fıkıh ve usûl dersleri aldı. 1888'den itibaren ders okutmaya ve icâzet vermeye başladı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıya, Konya mebusu olarak Meclis-i Mebûsân'a katıldı. 1911'de Meclis'in dağılmasıyla birlikte, Konya'ya geri dönerek Türkçe bir tefsir yazmaya, tedrise devam etmeye başladı. 1915 yılında tefsirini bitirdi. Ancak imkansızlıklar nedeniyle bastıramadı. 1919'da yeniden mebûs oldu. Kuvâ-yı Millîye'ye katıldı. 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclis'ine iştirak etti. Bir süre meclis başkanlığı yaptı. Şeriyye ve Evkâf vekilliği/bakanlığı yaptı. Bazı sebepler dolayısıyla vekillikten ayrıldı. Bu esnada tefsirini bastırma fırsatı buldu. İzmir suikastından dolayı, 1927'de, Konya'da tutuklandı. İlmî kisvesinden tecrit edilerek Ankara'ya gönderildi. Daha sonra suikastla ilişkisi bulunmadığı anlaşıldığından, serbest bırakıldı.

⁷⁶ HD., II-III, 347-349.

27 Kasım 1949'da, 88 yaşında iken vefat etti. Kabri, Ankara yolu üzerinde Musalla Kabristanı'ndadır.⁷⁷

Eserleri: 1- *Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 1341-1343; 2- *Ahkâm-ı Kur'âniyye*, 1341-1343.

Mehmed Vehbi Efendi ve tefsiri hakkında Remzi Ateşyürek tarafından *Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* başlıklı bir yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sos. Bil. Ens. İstanbul 1994, yapılmıştır.

Ahmet Hamdi Akseki (ö. 1951)

1887'de, Güzelsu/Akseki'de doğdu. İlk tahsilini memleketinde yaptı. Ön dört yaşında iken, babası öğrenimini sürdürmesi için Ödemiş/İzmir'e götürerek Karahanlı Süleyman Efendi Medresesi'ne verdi. Burada temel islâmî bilimler okudu. 1905'te İstanbul'a giderek Fatih ders-i âmlarından Bayındırlı Mehmed Şükrü Efendi'nin derslerine devam ederek 1914'te icâzet aldı. Ayrıca Tokatlı Hacı Şakir Efendi, Aksekili Hacı Mustafa Hakkı Efendi ve Mehmet Akif'ten özel dersler aldı. Bir kaç okuldan sonra, Medresetü'l-Mütehassısîn'in, Felsefe, Kelâm ve Hikmet-i İlâhîyye bölümünden birincilikle mezun oldu. 1908 civarında yazarlığa başlayan Akseki, *Sebîlürreşâd*, *Sırât-ı Müstakîm* ve *Mahfel* gibi dergilerde yazdı. Yüksek tahsilini yaparken, bir yandan da çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. Kurtuluş Savaşı için Anadolu'ya geçti ve vaaz, konuşma ve yazılarıyla, hareketi destekledi. Mart 1922'de, Şeriyye ve Evkâf Vekâleti Tedrisât Umum Müdürlüğüne getirildi. Medreselerin ıslahı ile ilgili çeşitli program ve çalışmalar yaptı. Bir aralık Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Hadis ve Hadis Tarihi hocalığı yaptı. Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti üyeliğine tayin edildi. Tarikat-ı Salahiyye Cemiyeti üyesi olduğu gerekçesiyle, 1925'te Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandı. On bir kişi idama mahkum edilirken, bir çok kişi ağır hapis cezalarına çarptırıldı. Akseki, mahkemede

⁷⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul 1341-1343, XV, 655-658; Mehmet Vehbi, *Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul 1966, (Ertan, Veli, Müellifin Tercüme-i Hâlî), I, 10-14; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Alimleri*, İstanbul 1987, s. 111-120.

cemiyetle ilgisi bulunmadığını savunmuş ve beraat etmiştir. 1939'da Diyanet İşleri Başkan yardımcısı oldu. 1947 'de Başkanlığa getirildi.

Elmalılı'nın tefsiri Hak Dini Kur'an Dili ile Tecrîd-i Sarih Tercüme ve Şerhi'nin Diyanet tarafından basılması konusunda büyük emeği geçen Akseki, 9 Ocak 1951'de Ankara'da vefat etti. Cebeci Asri Mezarlığına defnedildi.⁷⁸

Eseri: Ve'l-Asr Sûresi Tefsiri, İstanbul 1346/1928 Evkaf Matbaası, (Latin harfleriyle, İstanbul ts., sad. ve not. Ertuğrul Özalp).

Tâhiru'l-Mevlevî (ö. 1951)

5 Ramazan 1284/14 Eylül 1877'de, İstanbul Aksaray'da doğdu. Babası Hacı Safvet Bey'dir. Hekimbaşı Mekteb-i İdâdîsi ve Gülhane Rüşdî-i Askerîsi'nde okudu. 1308/1891'de Bâb-ı Ser-askerî Piyade Dâiresi'nde memuriyete başladı. Bir yandan da Fatih'te cami dersine devam ederek Filibeli Muhammed Rasim Efendi'den icazet aldı. Ayrıca Mevlevî Es'ad Dede'den de Farsça ve Mesnevî-i Şerif icazetleri aldı. Hicaz'a gitti. Burada Kâdirî ve Rufâî Tarikâtlerinden halifelîğe ulaştı. Receb 1313/Aralık 1895'te memurluktan ayrıldı. Kendini, Mevlevîliğin hizmetine verdi. Konya ziyaretinden sonra yayıncılığa başladı. Resimli Gazete'yi çıkardı. 1319/1901'de tekrar memuriyete döndü. Derece derece yükseldi. Fatih Camii Şerifi'nde Mesnevî-i Şerif dersleri verdi. Kudât, İrşâd, Dâru'l-Hilâfe ve İbtidâ-i Dahil Medreselerinde muhtelif dersler okuttu.⁷⁹ Sonra, Cumhuriyet devrinde açıktaki kaldı. Mahfil dergisini neşrederken, bir iftira üzerine Ankara İstiklâl Mahkemesinde yargılandı. Beraatına karar verildi.⁸⁰

⁷⁸ TİD. II, 187-188; Vakkasoğlu, age., s. 179-206; Bolay, Süleyman Hayri, *Akseki, Ahmet Hamdi*, DİA, İstanbul 1989, II, 293-294.

⁷⁹ SE., I, 332-335; Şairler., II, 1820-1821.

⁸⁰ Tahir Bey'in basın hayatı ve İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanması ile ilgili olarak bkz.: Tahiru'l-Mevlevî, *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri*, İstanbul 1991.

Maltepe ve Kuleli Askeri liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı. İstanbul'daki kütüphanelerin tasnifinde büyük hizmette bulundu.

21 Haziran 1951'de, İstanbul'da vefat etti. Yenikapı Mevlevihanesi Hâmûşân Mezarlığı'nda medfundur.⁸¹

Eseri: Tercüme-i Tefsîr-i Hüseyinî (Hüseyin Vâ'iz-i Sebzevârî'nin tefsirinin Bakara Suresi sonlarına kadar olan tercemesi; Mahfil dergisindeki tefsir yazıları.).

Ömer Rıza Doğrul (ö. 1951)

1893'te, Burdurlu bir ailenin çocuğu olarak, Mısır'da dünyaya geldi. Ezher Üniversitesi'nde okudu. Kahire'de başladığı gazetecilik hayatını İstanbul'da sürdürdü. Mehmed Akif'in kızı Cemile Hanım'la evlendi. 1925'te İstiklâl Mahkemesi'nce tutuklandı. 1940'ta Eşref Edib, İsmail Hakkı İzmirli ve Kamil Miras ile birlikte İslam-Türk Ansiklopedisi'ni çıkardı. Burada bir çok madde yazdı. 1947-1948 yılları arasında Selâmet Mecmuası'nı yayınladı. 14 Mayıs 1950'de, DP'den Konya milletvekili seçildi.

13 Mart 1951'de, İstanbul'da vefat etti. Mezarı Edirnekapı Şehitliği'ndedir.⁸²

Eserleri: 1- Hazret-i Muhammed ve Kur'ân-ı Kerim, İstanbul 1928, (John Devonport'tan çeviri) 2- Kur'ân Nedir, İstanbul 1345

Said Nursî (ö. 1960)

1293/1877'de, Nurs köyünde, İsparit/Hizan/Bitlis, doğdu. İlk tahsilini kardeşinin yanında İsparit'te yaptı. Sonra Erzurum'a giderek, Bayezid kasabasında Şeyh Muhammed Celâlî'den gerekli dersleri okudu. Daha sonra Van'a gitti. Burada öğretime başladı. On beş sene kadar bu hizmeti sürdürdü. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla gönüllü olarak 'Alay Kumandanı' sıfatı ile harbe katıldı. Bitlis'te Ruslara savaştı, esir düştü. 4 Ağustos 1334'de

⁸¹ Şentürk, Atilla, **Tahiru'l-Mevlevi (Hayatı ve Eserleri)**, İstanbul 1991, s. 44-58.

⁸² Eşref Edib, **Mehmed Akif**, İstanbul 1938, s. 21-24; Koçu, Rıza Ekrem, *Doğrul, Ömer Rıza, İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1958-1974, IX, 4651-4653; Uzun, Mustafa, *Doğrul, Ömer Rıza, DİA*, İstanbul 1994, IX, 489.

Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine tayin edildi. Bu görevi dört sene üç ay devam etti.⁸³ Eğitim-öğretim konularında 1907'de II. Abdülhamid'e⁸⁴ sunduğu dilekçedeki ifadelerinde dolayı tutuklandı. Sonra serbest bırakıldı. Teşkilât-ı Mahsûsa'da görev aldı. Cemiyet-i Müderrisîn ile Kürd Neşri Meârif Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Ancak Kürdistan devleti teşebbüslerine karşı çıktı. Şeyhülislâmlık tarafından Kuvâ-yı Milliye aleyhine verilen fetvaya karşı çıktı. Davet üzerine Ankara'ya gitti. 1923-1925 yıllarında bir kaç talebesiyle birlikte Ereğ dağında inzivaya çekildi. Şeyh Said isyanıyla ilişkili olabileceği düşüncesiyle, askeri birliklerce Ereğ'ten alınıp İstanbul'a getirildi. Barla'da sekiz yıl zorunlu ikamete tabi tutuldu. Daha sonraki hayatı sürgün, mahkeme ve hapislerle geçti. Bu esnada bir çok eser telif etti. 1950'de Demokrat Parti'nin seçimleri kazanmasıyla birlikte hayatında yeni bir dönem başladı. Emirdağ'da rahatsızlandıktan sonra kendi isteğiyle Urfa'ya götürüldü.

23 Mart 1960'ta Urfa'da vefat etti. Halilurrahman Camii Mezarlığı'na defnedildi. 27 Mayıs ihtilalinden sonra 12 Temmuz 1960'ta Urfa'daki mezarından alınarak Isparta'ya götürüldü ve bilinmeyen bir yere defnedildi.⁸⁵

Eseri: İşârâtü'l-İcâz, (Arapça, 1916. Türkçe, kısmen eksik, 1959).

Muhammed Zekâî (ö. ?)

Temmuz 1266/1850-1851'de, Muğla'da doğdu. Muğla Kurşunlu Medresesi'nde Müftü Saadeddin Efendi'den icâzet aldı. 1307/1891 ile 1311/1895 yılları arasında Menteşe Sancağı İdare Meclisi üyeliğinde bulundu. 1321/1905'te Menteşe/Muğla Sancağı müftüsü oldu. 1324/1906'da kendisine İzmir paye-i mücerredî verildi. 1914'te yaş haddinden emekliye sevk edildi.⁸⁶

Eseri: Hediyyetü'l-Eslâf fi Tefsîri Sûreti Kaf (Yazma, yeri bilinmiyor).

⁸³ OU., IV-V, 411-412;

⁸⁴ Şahiner, Necmeddin, **Said Nursî**, İstanbul, 1974, s. 66 vd.

⁸⁵ TİD., II, 313-315.

⁸⁶ OU., IV-V, 140; Bibliyografya, s. 284.

Mehmet Nuri Efendi (ö. ?)

1268/1851'de Rihâ'da doğdu. Babası, uzun yıllar müftülük yapan müftüzâdeler ailesinden, Mustafa Efendi'dir. Rihâ (Erîhâ) ilkokulunu bitirip biraderi, müftü Ahmed Efendi'den aklî ve naklî ilimleri tahsil etti. Daha sonra Halep'teki Behaiyye Medresesi'ne kaydolup Şeyh ez-Zemânî el-Ezherî, Şeyh İsmail Lübbâbidî, Şeyh Muhammed Haşim ve Halep müftüsü Şeyh Ahmed ez-Zeytûnî efendilerden ders okuyarak mezun oldu. Muharrem 1298/1880'de uhdesine ibtidâi hâric Bursa müderrisliği verildi. Şubat 1296/1880-1881'de Rıdvan (Garzan) müftülüğüne tayin oldu. Daha sonra Beylan, Sahyûn, Aclûn, Edlib ve Ma'arretü'n-Numan müftülüklerinde bulundu. Kendisine bir çok payeler verildi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne fesad cemiyeti adını verdiğiinden dolayı, azli istendi ve 1908'de Edlib müftülüğünden alındı.⁸⁷

Eseri: Kutbu'r-Reha fî Tefsîri Sûreti ve'd-Duhâ (Yazma, yeri bilinmiyor).

Muhammed Burhaneddin (ö. ?)

1280/1864'te, Edlib'te doğdu. Babası, Ayyaşîzâde Mehmed Tahir Efendi'dir (ö.1324/1906). Haziran 1296/1880'de rüşdiyeyi bitirdi, medrese tahsiline başladı. Saha Medresesi'nde önce babasından, daha sonra Şeyh Muhammed, Muhyiddin en-Nâib, Şeyh Ebussuûd, Şeyh Ömer efendilerden okudu. Meşhur allâme Şeyh Muhammed Efendi'den Muharrem 1307/1889'da icâzet aldı. 1317, 1319 ve 1324 tarihlerinde Halep valiliklerinde bulunan, sırasıyla, Enis Paşa, Mecit Bey ve Mehmet Nazım Paşa'nın emriyle Edlib Bidâyet Mahkemesi üyeliklerine tayin oldu. Hizmetlerinden dolayı, Şubat 1324/1908'de İzmir paye-i mücerredî ile taltif olundu. Babasının vefatı üzerine, kaza idare ve ilmiyye heyetlerinin onayıyla, Eylül 1328/1908'de, Edlib kazası müftülüğüne atandı.⁸⁸

⁸⁷ OU., IV-V, 36-37; Bibliyografya, s. 291.

⁸⁸ OU., III, 133; Bibliyografya, s. 283.

Eseri: el-Burhânü'l-Münîr fî mâ Câe ani'l-Ulemâi fî Sûreti ve'd-Duhâ fi't-Tefsîr (Yazma, yeri bilinmiyor).

Mehmed Efendi (ö. ?)

1299/1883'te, Köysancak/Kerkük'te doğdu. Babası, Hacı Molla Abdullah Efendi'dir. Çelebi Medresesi'nde, babasından okuyarak icâzet aldı. 1329/1913'te, Musul Vilayeti Genel Meclis Üyeliği'ne seçildi. 1330/1914'te, Köysancak kadı vekilliği ve müftülüğüne tayin edildi. Çelebizâde Mehmed Kemaleddin adı ile de bilinirdi.⁸⁹

Eseri: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvî (Yazma, yeri bilinmiyor).

Değerlendirme ve Sonuç

Yaptığımız araştırma neticesinde, tefsir sahasında elli sekiz âlimin, yüz on yedi eser verdiğini tespit ettik. Araştırmaya başlarken, daha çok âlim ve daha çok eserle karşılaşacağımızı zannetmiştik. Çünkü sosyo-politik ve sosyo-kültürel açıdan büyük geril(e)menin olduğu bir süreçte, Osmanlı bilgin ve aydınların Kur'ân-ı Kerim ile daha fazla haşır u neşr olması gerekirdi. Hind alt kıtası tefsir tarihi ile yapılan bir çalışmaya⁹⁰, bizim ele aldığımız bu dönemden baktığımızda, karşımıza nicelik ve nitelik bakımından daha yüksek bir rakam çıkmaktadır denilebilir.

Bu bilginlerin çalışmalarını sayısal olarak, şu şekilde tasnif etmek mümkündür: Kur'ân'ın tamamını tefsir edenler, 3; yarısını ya da bir bölümünü tefsir edenler, 10; ayet tefsiri yazarlar, 3; hâşiye yazarlar, 6; ta'likte bulunanlar, 3; Kur'ân-ı Kerim'i tercüme edenler, 5; bazı sureleri tercüme edenler, 2; tefsir usûlü yazarlar, 1; tefsir ve Kur'ân-ı Kerim tarihi yazarlar, 7; Kur'ân-ı Kerim ilimleriyle ilgili eser telif edenler, 12; Kur'ân-ı Kerim'i pozitif bilim açısından tefsir edenler, 3; sure tefsiri yazarlar, 46 kişi. Bu surelerin adları ve kaçar kez tefsir edildikleri ise şu şekilde gösterilebilir: (Fâtiha, 9; İhlâs, 6; Kaf, 3; Duhâ, 3; Yûsuf, 2; Meryem, 2; Rahmân, 2; Vâkı'a, 2; Mülk, 2; Abese, 2; Kehf, Tâhâ, Enbiyâ, Hacc, Furkân, Yâsîn,

⁸⁹ OU., III, 62-63; Bibliyografya, s. 281.

⁹⁰ Birışık, Abdülhamid, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İstanbul 2001.

Necm, Meâric, Hucurât, İnsân, Nebe', Tatfif, Beled, İnşirâh, Alak, Adiyât, Asr, Mu'avvizeteyn, Felak, 1.) Görüldüğü gibi, sure tefsirleri diğer tefsir türleriyle karşılaştırıldığında, ekseriyeti oluşturmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu dönemde telif edilen yüz on yedi eserden altmış beş tanesi basılmıştır, bunlardan on dördü daha sonra latin harfleriyle tekrar yayınlanmıştır. Elli sekiz müellif içinden on tanesi hakkında akademik/bilimsel çalışma yapılmıştır. Bazı eser ve müfessirler ise, üzerinde bilimsel çalışma yapılmayı beklemektedir. Mesleklerini belirleyebildiğimiz alimler, sırasıyla şu sınıflara mensupturlar: Eğitim-Öğretim, 33; Yönetim-Bürokrasi, 12; Askeriye, 3; Kültür ve Edebiyat 2.

BİBLİYOGRAFYA

- Abay, Muhammed, *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası*, (Bibliyografya.) **Dîvân İlmî Araştırmalar**, Yıl: 4, Sa. 6, İstanbul 1999.
- Akün, Ömer Faruk, *Bursalı Mehmed Tahir, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA.), VI, İstanbul 1992.
- Albayrak, Sadık, **Son Devir Osmanlı Uleması**, (OU.) İstanbul 1981.
- Albayrak, Nureddin, *Hüseyin Kazım Kadri*, DİA, XVIII, İstanbul 1998.
- Alptekin, Turan, *Ahmed Husameddin*, DİA, II, İstanbul 1989.
- Altıkulaç, Tayyar, *Ebu'l-Ferec el-Hatib*, DİA, X, İstanbul 1994.
- Atik, M. Kemal, *İskenderânî, Muhammed b. Ahmed*, DİA., XXII, İstanbul 2000.
- Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyetü'l-Arifîn**, (HA.) İstanbul 1951.
- Baysun, M. Cavid, *MuhtarPaşa, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (İA.), VIII, Eskişehir 1997.
- Bereketzâde, **Yâd-ı Mâzî**, İstanbul 1332.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Büyük Tefsir Tarihi**, (BTT.) İstanbul 1973.
- Birişik, Abdülhamid, **Hind Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İstanbul 2001.
- Birinci, Ali, *Hoca Rasim Efendi*, DİA., XVIII, İstanbul 1998.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Akseki, Ahmet Hamdi*, DİA, II, İstanbul 1989.

- Bursalı M. Tahir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, (OM.) (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), İstanbul ts.
- Cici, Recep, *İmamzâde Esad Efendi*, DİA., XXII, İstanbul 2000.
- Çantay, Hasan Basri, **Akifnâme (Mehmed Akif)**, İstanbul 1966.
- Çiçek, Yakup, *Harîrîzâde*, DİA, XIV, İstanbul 1997.
- Demir, Ziya, **İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtihâ Tefsirleri**, Basılmamış Yük. Lis. Tezi, Marmara Üni. Sos. Bil. Ens. İstanbul 1987.
- Ebülûla Mardin, **Huzur Dersleri**, (HD.) İstanbul 1966.
- Edip, Eşref, **Mehmed Akif, Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları**, Asar-ı İlmiyye Kütüphanesi Neşriyatı, 1357-1938.
- Ergin, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977.
- Ersoy, Mehmet Akif, **Safahat**, (Haz. Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Akif Ersoy Hayatı ve Eserleri*), Ankara 1989.
- Fevziye Abdullah, *Naci, Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* İA, IX, Eskişehir 1997.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *Midhat Paşa, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (İA.), VIII, Eskişehir 1997.
- Gültekin, M. Asım, *Mehmed Akif İçin Bir Biyografi, Yedi İklim*, 117-118, İstanbul Aralık/Ocak, 1999-2000.
- Halaçoğlu, Yusuf, Aydın, M. Akif, *Cevdet Paşa*, DİA, VII, İstanbul 1993.

- Harîrîzâde, **İhlâs Sûresi Tefsîri**, (Haz. Yakup Çiçek), İstanbul 1996.
- İbnülemin, M. K. İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, İstanbul 1969.
- İbnülemin, M. K. İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul 1970.
- İpşirli, Mehmet, *Ahmed Muhtar Beyefendi (Molla Bey)*, DİA., II, İstanbul 1989.
- Kadri, Hüseyin Kazım, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, (Haz. İsmail Kara), İstanbul 2000, II. Baskı.
- Kara, İsmail, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi**, İstanbul 1989.
- Kara, Mustafa, *Hocazâde Ahmed Hilmi*, DİA., İstanbul 1998, XVIII, 207.
- Kaya, Murat, **Tanzimât'tan II. Meşrûtiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- Kehhale, Ömer Rıza, **Mu'cemü'l-Müellifin**, (Müellifin.) Dımaşk 1377/1057.
- Koçu, Rıza Ekrem, *Doğrul, Ömer Rıza*, **İstanbul Ansiklopedisi**, IX, İstanbul 1958-1974.
- Kurnaz, Cemal, *Giritli Sırrı Paşa Hayatı, Eserleri, Şiirleri*, **İlmî Araştırmalar**, İstanbul 2000, sa.: 9.
- Kurnaz, Cemal, Tatcı, Mustafa, *Hüseyin Vassâf*, DİA., XIX, İstanbul 1999.
- Levend, Ağâh Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara 1988.

- Mahmud C. İbnüş Şeyh Nafi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı - XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-** (Haz. Taceddin Kayaoğlu), Ankara 2001.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, Dersaadet 1308.
- Mehmed Vehbi, **Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, İstanbul 1341-1343.
- Mehmet Vehbi, **Hülasâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, İstanbul 1966, (Ertan, Veli, Müellifin Tercüme-i Hâl.
- Nüveyhid, Adil, **Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hattâ'l-Asri'l-Hâdir**, (Müfessirîn.) (II. Baskı), 1406/1986 Lübnan.
- Okuyan, Mehmet, *Bereketzâde İsmail Hakkı*, V, DİA., İstanbul 1992.
- Ölmezoğlu, Ali, *Cevdet Paşa*, İA., III.
- Özcan Tahsin, *Midhat Paşa, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1999.
- Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1983.
- Pakiş, Ömer, **Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Şahiner, Necmeddin, **Said Nursî**, İstanbul, 1974.
- Şentürk, Atilla, **Tahiru'l-Mevlevi (Hayatı ve Eserleri)**, İstanbul 1991.
- Sırrı-i Giridî, **Tabakât ve Adâb-ı Müfessirîn**, Dersaadet 1312.

- Tahiru'l-Mevlevî, **Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri**, İstanbul 1991.
- Tanpınar, A. H. **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1988.
- Tayşi, M. Serhan, *Hocazâde Ahmad Hilmi Efendi, Sahabe'den Günümüze Allah Dostları*, IX, İstanbul 1996.
- Tezkirelere Göre İsimler Sözlüğü**, (Heyet), Ankara 1988.
- Türk Ansiklopedisi**, *Milâslı İsmail Hakkı*, XXIV, Ankara 1976.
- Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa*, DİA., XIII, İstanbul 1996.
- Uçman, Abdullah, **Muallim Naci**, İstanbul 1998.
- Uzun, Mustafa, *Doğrul, Ömer Rıza*, DİA., IX, İstanbul 1994.
- Vakkasoğlu, Vehbi, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Alimleri**, İstanbul 1987.
- Vassâf, Hüseyin, **Sefîne-i Evliyâ**, (SE.) (haz. Akkuş, Mehmet, Yılmaz, Ali), İstanbul 1999.
- Vassâf, Hüseyin, **Sefîne-i Evliyâ**, (SE.) Süleymaniye Küt., Yazma Bağışlar, dn 2306-2309.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Esad Erbili*, TDVİA., İstanbul 1995, XI, 348